

DEJAVNIKI ODNOSA
DRŽAVLJANOV DO
STRUKTURNIH REFORM
PRIMER POKOJNINSKE
REFORME V SLOVENIJI

JANEZ ŠUŠTERŠIČ
SLAVKO KURDIJA
MATIJA ROJEC
SUZANA SEDMAK

Povzetek

Članek s statistično analizo javnomnenjskih anket in z vsebinsko analizo referendumske kampanje ugotavlja dejavnike neuspeha vladnega predloga pokojninske reforme. Pokojninska reforma, ki po vsebini nujno pomeni krčenje nekaterih zdajšnjih pravic, je bila v obdobju gospodarske krize in v kontekstu splošne vrednotne naravnosti proti reformam že v izhodišču težko uresničljiva. Podatki javnomnenjskega anketiranja kažejo, da je bila za neuspeh ključna nizka podpora vladi. Podporo referendumu so odrekli politično sredinsko usmerjeni volivci, tisti ki ne podpirajo vladne koalicije, strankarsko neopredeljeni in ljudje s srednješolsko in poklicno izobrazbo. Ti so največji del volilnega telesa, zato noben referendum brez njihove podpore ne more uspeti. V referendumski kampanji so bili najpomembnejši argumenti glede (ne)pravičnosti predlagane reforme in (ne)utemeljenosti makroekonomskih razlogov za reformo. Če se torej o strukturnih reformah odloča na referendumu, sta višja podpora vladi, ki reformo predlaga, in percepcija, da je reforma kljub nujnosti in neprijetnosti v osnovi pravična, ključna pogoja za njen sprejem.

Janez Šušteršič je izredni profesor na Fakulteti za management Univerze v Kopru; e-pošta: janez.sustersic@fm-kp.si.

Slavko Kurdija je docent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani; e-pošta: slavko.kurdija@fdv.uni-lj.si.

Matija Rojec je znanstveni svetnik na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani; e-pošta: matija.rojec@gov.si.

Suzana Sedmak je višja predavateljica na Fakulteti za management Univerze v Kopru; e-pošta: suzana.sedmak@fm-kp.si.

Uvod

Izvajanje strukturnih gospodarskih reform se pogosto sooča z nasprotovanjem večjega dela javnosti. V Sloveniji je to še posebej pomembno, saj lahko državljani neposredno, z referendumskim odločanjem, razveljavijo v državnem zboru sprejete zakone. Pri tem na odnos javnosti do zakona ne vplivata samo njegova vsebina in (pričakovane) posledice za posameznika, marveč tudi številni drugi dejavniki, kot so zaupanje vladi, politične preference, stališča mnenjskih voditeljev, stroke in interesnih skupin. V članku dejavnike odnosa slovenske javnosti do strukturnih reform osvetljujemo na primeru referenduma o pokojninski reformi, ki je bil izveden v obdobju gospodarske krize in izjemno nizke podpore vladi. Natančneje, cilj prispevka je empirično analizirati dejavnike (ustvarjanja) javnega mnenja o pokojninski reformi v času referendumske kampanje ter opredeliti odnos oziroma povezavo med javnim mnenjem, argumenti za in proti reformi ter izidom referenduma. Z analizo želimo odgovoriti na naslednja vprašanja: (1) katera so bila najspornejša določila predlagane pokojninske reforme, (2) kako se je gibalo javno mnenje o pokojninski reformi med referendumsko kampanjo, (3) kateri so bili dejavniki (ne)podpore javnega mnenja pokojninski reformi, (4) katere argumente so uporabljali glavni akterji (zagovorniki in nasprotniki reforme) referendumske kampanje in mediji, (5) kolikšna je korespondenca med argumenti različnih akterjev in gibanjem/dejavniki javnega mnenja oziroma končne odločitve volivcev.

Članek metodološko temelji na analizi uradnih stališč ključnih akterjev referendumske kampanje, analizi medijskega poročanja med kampanjo na podlagi vzorca reprezentativnih dnevnik časopisov ter na analizi podatkov javnomnenjskih anket Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK) iz obdobja pred referendumom.

Vprašanje odnosa javnosti do reform lahko postavimo v splošnejši okvir vprašanja njihove politične izvedljivosti, s katerim se ukvarja literatura o tako imenovani politični ekonomiji strukturnih reform (gl. Rodrik 1996; Dewatripont in Roland 1995, 1996; Roland 2000). Izhodiščna premisa te literature, ki izhaja iz političnoekonomske analize vedenja vlad v demokratičnih družbah (gl. Mueller 2003), je, da sta izvedljivost in tudi vsebina vladnih ukrepov odvisna od podpore javnega mnenja in vpliva interesnih skupin. Prvi val te literature se je oblikoval vzporedno z razpravami o potrebnih ekonomskih in družbenih reformah v tranzicijskih državah, drugi pa v povezavi z zagovarjanjem strukturnih reform v razvitih državah, zlasti članicah Evropske unije, kjer reforme kljub deklarativnim političnim zavezam ne potekajo po pričakovanjih.

Literaturo o politični ekonomiji strukturnih reform lahko v grobem razdelimo na normativni in empirični del. Normativni del se ukvarja zlasti s teoretičnim iskanjem načina, kako bi vlada lahko uspešno uveljavila nepriljubljene ukrepe. Pri tem izhaja iz predpostavke, da so ključni razlogi za nasprotovanje reformam običajno naslednji: (1) negotovost glede posledic reform, kar ustvarja tako imenovano pristranskost k predvidljivejšemu zdajšnjemu stanju (»status quo bias«, Fernandez in Rodrik 1991), (2) negativni učinki reform za določene skupine posameznikov, (3) splošno nezadovoljstvo z vlado ali gospodarskimi razmerami, ki se prenese tudi na odnos do predlaganih reform, (4) nasprotovanje interesnih skupin, ki bi zaradi reform izgubile privilegirani položaj oziroma ekonomske rente (Roland 2002).

Številni avtorji so rešitev videli v pametni politični taktiki, kar običajno pomeni zlasti izbiro optimalnega časovnega zaporedja izvedbe reform (Dewatripont in Roland 1992). Modeli v tej literaturi široko uporabljajo tako imenovano hipotezo določanja agende (angl. agenda-setting hypothesis), po kateri ima izvršna oblast monopol nad vsebinskim in časovnim opredeljevanjem reformnih paketov, ki gredo potem v odločanje k zakonodajni oblasti ali na referendum (McKelvey 1976; Romer in Rosenthal 1983). V teh modelih običajno niso dovoljeni nobeni amandmaji k predlaganim reformnim paketom, tako da je reforma za volivce ponudba vrste vzemi ali pusti.

Druga skupina avtorjev rešitev išče v nekakšnem družbenem pogajanju, kjer bi bilo nasprotnike reform možno pridobiti z ustrezno oblikovanimi nadomestili za njihove izgube. Analizirati skušajo tudi nasprotovanja interesnih skupin in razumeti evolucijo odnosov moči med različnimi akterji. Poudarjajo tudi določene elemente institucionalnega okvirja, kot so število igralcev, ki imajo pravico veta, obseg delitve moči, predsedniški ali parlamentarni politični sistem, struktura zakonodajnega telesa in podobno. Primeri tovrstnih analiz za tranzicijske države se nanašajo zlasti na spremenjeno razdelitev bogastva in moči, do katere je prišlo s procesom tranzicije, tipično na primeru množične privatizacije (Black, Kraakman in Tarasova 2000; Bolton in Roland 1992; Roland 1996; Svetličič in Trtnik 1999).

Kot navaja Roland (2002), literatura s področja politične ekonomije reform kaže, da je mnenje volivcev ključno za uspešno implementacijo reform in da koalicije interesnih skupin lahko vplivajo na reformni proces ali ga celo obrnejo. Vendar, kot opozarja Hayo (2008), večina teoretičnih modelov le poenostavljeno predpostavlja, da so določene spremenljivke, še posebej brezposelnost in dohodek per capita, pomembne determinante javne podpore reformam, ne da bi dali tudi empirične dokaze v prid tem trditvam. Relevantne empirične študije za države v tranziciji so izvedli Hayo (2004), Fidrmuc (2000), Rovelli in Zaiceva (2011), Kim in Pirttilä (2003).

Fidrmuc (2000) analizira podporo reformam med različnimi družbenimi skupinami na Češkem, Madžarskem, Poljskem in Slovaškem. Ugotavlja, da med podpornike reform spadajo zasebni podjetniki, delavci z belimi ovratniki in univerzitetno izobraženi volivci, med nasprotnike reform pa brezposelni, upokojenci, delavci z modrimi ovratniki in kmetijski delavci. Za naš kontekst je zanimivo tudi, da povzame trditev Cukiermana in Tommasija (1998), da volivci lahko razumejo dejstvo, da leve stranke izvajajo desne politike, kot kredibilen signal, da so take politike zares nujne, medtem ko iste politike, če jih izvajajo desne stranke, razumejo kot ideološko motivirane. Fidrmuc (2000) kot ilustracijo tega navaja pokojninsko reformo postkomunistične madžarske vlade.

Kim in Pirttilä (2003) analizirata povezave med političnimi omejitvami, ekonomskimi reformami in gospodarsko rastjo za tranzicijske države v devetdesetih letih. Ugotavljata, da je javna podpora reformam (1) pozitivno povezana z ugodnimi gospodarskimi razmerami, na kar vplivajo prejšnje reforme, (2) negativno povezana s povečevanjem dohodkovne neenakosti. Pomen gospodarskih razmer ugotavlja tudi Hayo (2004), ki analizira determinante javne podpore kreiranju tržnega gospodarstva v Vzhodni Evropi. Ugotavlja, da z makroekonomskega vidika inflacija, brezposelnost, privatizacija in prestrukturiranje podjetij zmanjšujejo to podporo, demokratizacija, ustvarjanje delujočih finančnih trgov in znesek tuje pomoči na prebivalca pa jo povečujejo. Podporo zmanjšuje tudi višja neenakost.

Hayo (prav tam) analizira tudi vpliv dejavnikov na ravni posameznika in ugotavlja, da na podporo volivca tržnemu gospodarstvu vplivajo njegov status na trgu dela, objektivna in subjektivna ekonomska situacija posameznika, politična usmeritev in sociodemografsko ozadje. Brezposelni, razmeroma revni, starejši, ženske in manj izobraženi ter ljudje, ki živijo na ruralnih območjih, so na primer manj naklonjeni spremembam v prid tržnemu gospodarstvu. Tudi Rovelli in Zaiceva (2011) analizirata podporo gospodarskim in političnim spremembam v tranzicijskih državah na individualni ravni, in sicer v obdobju 1991–2004. Ugotavljata, da je podpora nižja med starejšimi, manj izobraženimi, brezposelnimi, revnimi in ženskami, torej med tistimi, ki so, relativno gledano, s tranzicijo najbrž izgubili. Ta učinek se kaže kot močnejši v obdobju recesije v devetdesetih letih, kar v našem kontekstu lahko pomeni, da tudi zdajšnje krizne gospodarske razmere, ki povečujejo nujnost reform, hkrati zmanjšujejo podporo zanje. Nižja podpora tranzicijskemu procesu je povezana tudi s stopnjo gospodarskih težav med tranzicijo, z manj negativnim individualnim odnosom do diktature, prerazdelitvene politike in korupcije, s članstvom v nekdanjih komunističnih partijah ter z manjšim zaupanjem v politike in ljudi na splošno. Tudi tisti, ki menijo, da so bile reforme prehitre, tem bolj nasprotujejo.

Prispevek je sestavljen iz več delov. Po uvodu v prvem delu predstavimo vsebino predlaganega pokojninskega zakona, njegove pričakovane učinke in najpomembnejša oziroma najspornejša določila, ki jih postavimo v kontekst splošnega negativnega odnosa slovenske javnosti do gospodarskih reform. V drugem delu analiziramo gibanje javnega mnenja o pokojninski reformi v obdobju pred referendumom in statistično analiziramo dejavnike (ne)podpore reformi, kot se odraža v anketi CJMMK. V tretjem delu sledi vsebinska analiza referendumске kampanje, kot se kaže v argumentih zagovornikov in nasprotnikov reforme ter v poročanju tiskanih medijev. V zaključku podajamo sumarno oceno povezanosti oziroma medsebojnega vplivanja javnega mnenja, mnenj glavnih akterjev, poročanja medijev ter izida referenduma o pokojninski reformi.

Ekonomsko-politični kontekst pokojninske reforme

Osnovna značilnost pokojninske reforme je bila, da je zaradi neugodnih demografskih gibanj in javnofinančnih težav zaostri la pogoje upokojevanja ob istočasni ne najprepričljivejši obljubi o skromnem povečanju pokojnin na daljši rok. Pri tem je njeno sprejemanje ob reformam že tako nenaklonjeni slovenski javnosti padlo v obdobje izrazite ekonomske, socialne in politične krize. Ta kombinacija očitno ni bila dobra popotnica za sprejem reforme.

Kot navaja predlagatelj pokojninske reforme oziroma novega Zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (ZPIZ-2 2010), to je Vlada Republike Slovenije, je treba pokojninski sistem spremeniti zaradi neugodnih demografskih razmer, prezgodnjega upokojevanja v zdajšnjem sistemu, poznega vstopa mladih na trg dela, slabitve pokojninske blagajne, zniževanja vrednosti začetne pokojnine, nepreglednosti zdajšnjega sistema in povečevanja javnega dolga. Še en razlog je gospodarska in finančna kriza, ki je vplivala na dodatno povečanje javnega dolga in slabši položaj pokojninske blagajne zaradi večje brezposelnosti in posledično manj pobranih prispevkov. Pokojninska reforma naj bi torej dolgoročno predvsem zagotovila vzdržnost pokojninske blagajne, zaustavila zdajšnje padanje in omogočila postopno povečevanje pokojnin (Vlada Republike Slovenije 2011).

Te cilje bi dosegli z: (1) dvigom minimalnih pogojev za pridobitev pravice do minimalne in polne starostne pokojnine. Po zdajšnjem sistemu se posameznik lahko upokoji pri 58 letih, če ima 40 (moški) oziroma 38 (ženske) let pokojninske dobe. Z reformo bi se upokojitvena starost postopno dvignila na 65 let za moške in ženske, pod pogojem najmanj 15 let zavarovalne dobe. Moški, ki so začeli delati pred dvajsetim letom, bi se lahko upokojili pri 60 letih pod pogojem, da bi imeli 43 let pokojninske dobe, ženske pa pri starosti 58 let in 41 letih pokojninske dobe; (2) s podaljšanjem obdobja za izračun pokojninske osnove z zdajšnjih najugodnejših zaporednih 18 na 30 let zavarovanja z izločitvijo treh za posameznika najmanj ugodnih let. Čok, Sambt in Majcen (2010) ocenjujejo, da bi se zaradi podaljšanja obdobja na 34 let (kar je bil prvotni predlog) pokojninske osnove za moške v povprečju znižale za 12,1 odstotka, za ženske pa za 10,5 odstotka. Istočasno pa ZPIZ-2 stabilizira odmerni odstotek in s tem ukinja njegovo nadaljnje zniževanje, ki ga sicer predvideva zdajšnji zakon; (3) sprememba usklajevanja pokojnin iz zdajšnjega sistema, v katerem se usklajujejo z rastjo plač, v sistem, kjer bi se usklajevale enkrat letno po formuli 60 : 40 (60-odstotna rast plač in 40-odstotna rast življenjskih stroškov) v obdobju 2012–2015, pozneje pa po formuli 70 : 30; (4) spremembe v sistemu bonusov in malusov z namenom spodbujanja nadaljevanja dela. Za vsako leto dela po izpolnitvi pogojev za predčasno ali starostno upokojitev bi posameznik, ki bi ostal zaposlen v nespremenjenem obsegu, do dopolnjenega 65. leta starosti poleg plače prejemal še 20 odstotkov predčasne ali starostne pokojnine. Z vsakim letom dela po izpolnitvi minimalnih pogojev za starostno upokojitev bi se za dve odstotni točki zvišal tudi odmerni odstotek, zaradi česar bi bila višja tudi končna pokojnina. Po drugi strani pa, če bi se posameznik, ki bi dosegel pogoje, predčasno upokojil, bi se mu za vsako manjkajoče leto do 65. leta starosti odmerjena pokojnina zmanjšala za 3,6 odstotka; (5) ZPIZ-2 zaostruje tudi pogoje glede znižanja starostne meje za upokojitev zaradi otrok in ukinja znižanje starostne meje za delo pred 18. letom za ženske (Vlada Republike Slovenije 2011; Čok, Sambt in Majcen 2010; Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (ZPIZ-2) 2011; OECD 2011). Skratka, kot ugotavljajo Čok, Sambt in Majcen (2010, 11), ZPIZ-2 v primerjavi s prejšnjim zakonom (ZPIZ-1) zaostruje pogoje za upokojitev pri skoraj vseh parametrih. Oziroma, »ob upoštevanju pogoja starosti in delovne dobe bo posameznik po ZPIZ-2 zelo verjetno delal do izpolnitve pogojev za redno upokojitev (predčasna upokojitev se mu ne bo splačala), kar pomeni, da bo delal tri leta dlje kot po ZPIZ-1. Ob upokojitvi tri leta pozneje pa bo dobil za nekaj odstotkov višjo pokojnino, kot bi jo ob upokojitvi po ZPIZ-1«.

Tak predlog pokojninske reforme je vzbudil burne odzive. Medtem ko je bil za predstavnike delodajalcev premalo odločna rešitev, je bil za predstavnike sindikatov in upokojujencev nesprejemljiva sprememba na slabše. Katera so bila torej najspornejša določila? V predreferendumski razpravi je bil sicer govor o številnih spornih vidikih reforme, vendar so bili ključni očitki sindikatov, ki so bili nosilec kampanje proti reformi, naslednji (ZSSS 2011; KSS Pergam 2011):

a) Predolgo obdobje za pridobitev starostne pokojnine za moške/ženske, ki so začeli delati pred dvajsetim letom in bi se lahko upokojili pri starosti 60/58 let pod pogojem, da bodo imeli 43/41 let pokojninske dobe. Po mnenju sindikatov so to ljudje, ki pogosto delajo v težkih pogojih dela, **zato je** nerealno pričakovati, da bi lahko delali tako dolgo. Upokojili se bodo predčasno, zato bodo zaradi malusov,

ki znašajo 0,3 odstotka za vsak mesec predčasnega odhoda v pokoj, prejemale nižje pokojnine.

b) Reforma naj ne bi nujno vedno zagotavljala višje pokojnine, zato ne drži povsem glavni argument vlade, da bi bile zaradi višje odmerne stopnje pokojnine po novem večje.

c) Pokojninska reforma ne določa ciljnega nadomestitvenega razmerja med povprečno plačo in povprečno starostno pokojnino za 40/38 let zavarovalne/delovne dobe, zato prenizka višina pokojnin upokojencem ne bi omogočala ohranjanja standarda, ki so si ga ustvarili v svoji aktivni delovni dobi.

č) Formule za usklajevanje pokojnin bi v naslednjem desetletju še poslabšale razmerje med povprečno plačo in povprečno starostno pokojnino.

Tako formulirani argumenti sindikatov proti pokojninski reformi se v veliki meri ujemajo z javnim mnenjem o negativnih vidikih reforme, kot se odražajo v rezultatih anketiranja, ki ga je v obdobju pred referendumom izvedel CJMMK za Urad Vlade Republike Slovenije za informiranje. Na lestvici od 1 – sploh se ne strinjam do 5 – v celoti se strinjam so anketirani izrekli najvišjo stopnjo strinjanja z naslednjimi trditvami: nova pokojninska zakonodaja je krivična do delavcev (povprečna ocena 3,9), po koncu prehodnih obdobj bomo vsi delali v povprečju dve do tri leta dlje (3,7), nova formula za usklajevanja pokojnin bo oškodovala upokojence (3,4), pokojnine bodo nižje (3,0) in tistim, ki so tik pred upokojitvijo, se bo datum upokojitve zamaknil tudi za tri leta (3,0).

Predlog pokojninske reforme je v reformam že tako nenaklonjeno okolje v Sloveniji prišel prav v obdobju ekonomske, socialne in politične krize. To mu že v osnovi ni dajalo velikih možnosti za uspeh. Po rezultatih telefonskega anketiranja CJMMK (Kurdija in drugi 2011) z dne 23. 5. 2011, to je neposredno pred referendumom, je sicer kar 87 odstotkov anketiranih menilo, da so v Sloveniji nujne večje strukturne spremembe oziroma reforme, vendar istočasno večina ljudi teh reform ni pripravljena sprejeti.¹ Podatki raziskave Slovensko javno mnenje (SJM), izvedene spomladi 2011 (Malnar in drugi 2011), namreč kažejo velik odpor slovenske javnosti do reform, ki na kakršenkoli način neposredno posegajo v pravice oziroma povečujejo obveznosti in tveganje ljudi (proti podaljševanju delovne dobe in starosti ob upokojitvi je bilo 60 odstotkov anketirancev, proti izenačevanju pogojev upokojevanja za ženske in moške 59 %, proti sprostitev odpuščanja in najemanja delavcev 48 % in proti prevzemanju več obveznosti za zdravstveno in socialno varnost na strani zaposlenih 52 %), obenem pa veliko podporo reformnim ukrepom, ki ne posegajo neposredno v pravice ali obveznosti večine anketiranih, kot so zaostritev boja proti kriminalu in korupciji (podpira 90 %), umik slovenske vojske z območij vojaških spopadov (74 %), preprečevanje zlorab pri socialnih podporah (73 %), financiranje programov zaposlovanja (70 %) in zmanjševanje števila ministrstev in upravnih enot (70 %).

Na odnos javnosti do reform torej povsem očitno ključno vplivajo sama vsebina reforme in (pričakovane) posledice za posameznika, vendar pa tudi številni drugi dejavniki, kot so zaupanje vladi, politične preference, dohodek in izobrazba. To še posebej velja za »nepopularne« reforme. Tako podporo za postopno podaljševanje delovne dobe in starosti ob upokojitvi, za izenačitev pogojev upokojevanja za ženske in moške, za prevzemanje več denarnih obvez za svojo zdravstveno in socialno varnost ter za sprostitev odpuščanja in najemanja delavcev v večji meri izrekajo

pripadniki srednjega in zgornjega družbenega razreda, do določene mere starejša aktivna populacija, upokojenci, najizraziteje pa visokošolsko izobraženi. Glede na politične preference je podpora nadpovprečna pri preferentih strank, ki sestavljajo vladno koalicijo, in tistih, ki so politično enako (levo) profilirani kot aktualna vlada. Ne glede na te razlike pa velja, da imajo vse »nepopularne« reforme še vedno negativno razmerje med podporo in nepodporo pri vseh strukturnih segmentih anketiranih, ne glede na to, ali izhajamo iz analize demografskih, socialnih ali ideoloških delitev.

Tu pa v odnos do reform vstopita širše razumevanje in odnos slovenske javnosti do družbenoekonomskih sprememb, kot se odraža skozi vrednote. Čeprav je odnos do reform nedvomno močno opredeljen z zdajšnjo ekonomsko in politično krizo, pa ga opredeljuje tudi vrednotni sistem Slovencev. Podatki SJM za čas tranzicije vseskozi kažejo izrazito težnjo Slovencev, ki je močnejša kot v večini drugih evropskih držav, po varnosti (izogibanju negotovosti) in egalitarizmu, kar prav gotovo ne gre v prid naklonjenosti reformam. V triadi odnosa med pojmi svoboda, enakost in varnost v vseh zadnjih desetih letih merjenja izrazito prednjači varnost (Toš in drugi 2009). Pri egalitarizmu gre za vrednoto, ki se povezuje tako z demokracijo kot tudi z zahtevo po družbeni pravičnosti. Izražanje enakosti v raziskavah SJM nakazuje predvsem naraščajočo zahtevo po zmanjševanju socialnih in predvsem materialnih razlik v smislu zmanjševanja razlik v dohodkih pri prav vseh družbenih kategorijah anketiranih. Še več, za kar 52 odstotkov vprašanih je to, da država skrbi za izenačevanje dohodkov med ljudmi, bistvena značilnost demokracije (Toš in drugi 2009). Gre za razumevanje demokracije v smislu uveljavljanja konservativnega egalitarizma, torej sistema, katerega bistvena značilnost ni vzpostavljanje pogojev za pravičnost in enakost, temveč sistema, ki manifestira egalitarizem na najbolj rudimentarni ravni – skrbi za izenačevanje dohodkov (Malnar 2011).

Dejavniki (ne)podpore javnega mnenja pokojninski reformi

Dejavnike (ne)podpore javnega mnenja pokojninski reformi analiziramo na podlagi podatkov iz serije treh meritev raziskave CJMMK (Kurdija in drugi 2011), ki so bile izvedene med predreferendurno kampanjo. Raziskava poleg standardnega nabora tem pokriva tudi dodatne vsebinske vidike, ki so povezani z odnosom javnosti do reform (podpora reformam, informiranost o reformah, prepričljivost akterjev, vprašanje nujnosti reform) in upošteva niz različnih strukturnih značilnosti anketirancev. V nadaljevanju najprej prikažemo osnovne značilnosti in trende v predreferendurni (ne)podpori reformi, potem pa z binarno logistično regresijo analiziramo vpliv posameznih strukturnih dejavnikov na (ne)podporo pokojninski reformi.

Tabela 1 prikazuje podporo oziroma nasprotovanje pokojninski reformi v treh merjenjih v zadnjem mesecu pred referendumom. Delež tistih, ki nameravajo reformo podpreti, se med vsemi anketiranci giblje med 22 in 24 odstotkov. Ankete kažejo veliko stabilnost stališč glede (ne)podpore pokojninski reformi. Razmerje med podporniki in nasprotniki se je v času vseh treh meritev gibalo (tudi če upoštevamo samo opredeljene anketirance)² nekje med dvema tretjinama proti eni tretjini v korist nasprotnikov reforme. Če upoštevamo anketirance, ki izrekajo gotovo udeležbo na referendumu, dobimo sliko, ki je zelo podobna. Ni torej opaziti,

Tabela 1: Podpora/nasprotovanje pokojninski reformi v treh merjenjih med telefonskim anketiranjem maja 2011 (v odstotkih)

	6. maj 2011 (n = 765)	17. maj 2011 (n = 863)	23. maj 2011 (n = 810)	Referendum 5. junij 2011
Bo podprl.	22	22	24	
Ne bo podprl.	44	43	47	
Ne ve, neopredeljen.	25	29	20	
Se ne bo udeležil referenduma.	9	7	9	(40,5-odstotna volilna udeležba)
SKUPAJ	100	100	100	
Delež podpore med opredeljenimi	33	34	34	28

Vir: Kurdija in drugi 2011; Državna volilna komisija 2011

da bi bodisi podporniki bodisi nepodporniki kaj manj zagotavljali udeležbo. Na referendumu je ob 40,5-odstotni volilni udeležbi pokojninsko reformo podprlo 28 odstotkov volivcev, ki so se udeležili referenduma.³

Le v redkih strukturnih kategorijah anketiranih so podporniki reforme številčnejši od nasprotnikov. Nasprotniki reforme so številčnejši od podpornikov ne glede na spol, starost, kategorijo zaposlenosti ali kraj bivanja. Podporniki številčno prevladujejo nad nasprotniki le pri anketiranih z višješolsko in visokošolsko izobrazbo, med podporniki vlade Boruta Pahorja, pri volivcih vladne koalicije (SD, LDS, ZARES), pri levo politično usmerjenih in nevernih anketiranih. Te kategorije, ki se nedvomno medsebojno prekrivajo, pa so številčno razmeroma šibke. Z drugimi besedami, noben referendum ne more uspeti, če ga ne podprejo ljudje s srednješolsko in poklicno izobrazbo, politično sredinsko usmerjeni anketirani in strankarsko neopredeljeni, ter seveda, če tudi vlada sama nima višje podpore.

V nadaljevanju z binarno logistično regresijo na osnovi podatkov zadnjega telefonskega anketiranja meritve pred referendumom ugotavljamo, kateri strukturni dejavniki anketiranega vzorca signifikantno opredeljujejo odnos do pokojninske reforme. Kljub nekaterim omejitvam, ki izhajajo iz značilnosti telefonskega anketiranja,⁴ so podatki dovolj zanesljivi, da omogočajo veljavno opazovanje povezav med spremenljivkami. V model smo vključili vse relevantne spremenljivke, ki jih omogočajo podatki raziskave, zavedajoč se, da bomo pri uporabi metode »po korakih« (angl. Forward Likelihood Ratio), v optimalnem modelu na koncu ohranili samo najrelevantnejše. Analiza kaže, da je optimizirani model za analizo dejavnikov podpore reformam oblikovan iz naslednjih indikatorjev: zadovoljstva z življenjem, podpore vladi Boruta Pahorja, podpore strankam koalicije, zaupanja medijem, zaupanja sindikatom, nujnosti reform, informiranosti o reformah, levo-desne samoopredelitve in izobrazbe. Iz modela pa kot manj relevantni izpadejo zadovoljstvo z demokracijo, zadovoljstvo z materialnimi razmerami v družini, strah pred izgubo zaposlitve, status (upokojenec), vernost, starost in spol.

Tabela 2 kaže pojasnjevalno moč modela in moč posameznega dejavnika. Pojasnjevalna moč celotnega modela je zelo dobra (Nagelkerke $R^2 = 0,364$), dobro je tudi prilaganje modela podatkom. Vpliv posameznega dejavnika se v precejšnji meri sklada z že povedanim. Moč vsakega od njih najbolj pokaže razmerje obetov ($\text{Exp}(B)$) – količnik, ki predstavlja verjetnost podpore glede na referenčno kategorijo. Daleč najmočnejši prediktor med vsemi je podpora vladi Boruta Pahorja. Vidimo, da je pri podpornikih vlade kar petkrat večja verjetnost ($\text{Exp}(B) = 5,261$), da bodo

Tabela 2: Rezultati binarne logistične regresije za podporo pokojninski reformi (0 – ne podpira, 1 – podpira)

Spremenljivke, vključene v model				
Metoda Forward LR	B	S.E.	p	Exp(B)
(d) zadovoljstvo z življenjem*	0,715	0,214	0,001	2,044
(d) podpora vladi Boruta Pahorja*	1,660	0,252	0,000	5,261
(d) volil bi stranke koalicije*	1,222	0,265	0,000	3,394
(d) zaupanje medijem*	0,460	0,216	0,033	1,585
(d) zaupanje sindikatom*	-0,783	0,302	0,010	0,457
(d) nujnost reform*	0,673	0,340	0,048	1,960
(c) informiranost			0,001	
informiranost (slabo)*	referenca			
informiranost (zadostno)*	0,956	0,252	0,000	2,601
informiranost (dobro)*	0,640	0,285	0,025	1,897
(c) levo-desno			0,002	
levo-desno (levo)*	referenca			
levo-desno (sredina)*	-0,700	0,232	0,003	0,497
levo-desno (desno)*	-0,987	0,323	0,002	0,373
(c) izobrazba			0,000	
izobrazba (osnovnošolska)*	referenca			
izobrazba (poklicna)	-0,351	0,301	0,244	0,704
izobrazba (srednješolska)	0,080	0,274	0,769	1,084
izobrazba (visokošolska)*	0,902	0,307	0,003	2,464
<i>Constant</i>	-3,034	0,503	0,000	0,048
Nagelkerke $R^2 = 0,364$				
$Hi^2 = 225,0$	$df = 13$	$sig. = 0,000$		
Hosmer in Lemeshow				
$Hi^2\text{-test} = 9,71$	$df = 8$			
Legenda:				
B:	koeficient logistične regresije			
S.E.:	standardna napaka koef. B			
p:	statistična značilnost za statistiko Wald			
Exp(B):	razmerje obojev za izid 1 (podpora reformam)			
*	statistično značilno: $p < 0,05$			
(d)	dihotomizirane spremenljivke			
(c)	spremenljivke s kategorijami			

reformo podprli, kot pri tistih, ki vlade ne podpirajo. Velik pomen političnega dejavnika kaže tudi več kot trikratno povečanje verjetnosti podpore pri tistih, ki preferirajo eno od strank koalicije ($Exp(B) = 3,394$). Nasprotno pa se za več kot polovico ($Exp(B) = 0,457$) zmanjša verjetnost podpore pri tistih, ki izrekajo pozitivno zaupanje v sindikate. Pri anketirancih, ki so zadovoljni z življenjem, je verjetnost podpore dvakrat večja kot pri drugih ($Exp(B) = 2,044$).

Tudi pri spremenljivkah, ki niso dihotomizirane, je opazen vpliv političnega dejavnika z upadanjem podpore v smeri od leve proti desni politični opredelitvi. Pri sredinsko profiliranih anketirancih je verjetnost podpore v primerjavi z levo profiliranimi za polovico manjša ($Exp(B) = 0,497$), pri desnih (če so izhodišča

kategorija levi) pa je verjetnost podpore samo še tretjinska ($\text{Exp}(B) = 0,373$). Pri tem se je treba zavedati, da je le pri levo usmerjenih anketirancih delež podpornikov (47 %) večji od deleža nasprotnikov (29 %), medtem ko že pri sredinsko profiliranih anketirancih daleč prevladujejo nasprotniki (46 %) nad podporniki (22 %). Pri desno usmerjenih anketirancih je delež podpornikov le še 14-odstotni, delež nasprotnikov pokojninske reforme pa kar 72-odstotni. K neuspehu referendumu je torej pomembno prispevalo dejstvo, da je vlada izgubila podporo tudi med sredinskimi, in ne le desnimi volivci.

Pri informiranosti (ki sicer ne prispeva prav dosti v procesu modeliranja, saj doda le dva odstotka pojasnjene variance v celotnem modelu) vidimo, da ta sicer poveča podporo, vendar pa so, zanimivo, dobro informirani manjši podporniki reforme kot tisti, ki zase menijo, da so zadostno informirani. Reformo so bolj podprli tudi tisti, ki bolj zaupajo medijem. Tako kot informiranost je tudi visokošolska izobrazba značilen prediktor podpore. Pri visokošolsko izobraženih je verjetnost podpore v primerjavi s spodnjo, referenčno kategorijo, dvainpolkrat višja ($\text{Exp}(B) = 2,464$).

Pokojninska reforma je z vsebinskega vidika objektivno pomenila nepopularno spremembo. Ljudje so bili nenaklonjeni pokojninski reformi, še preden se je začela referendumski kampanja. Kot taka je bila predlagana reforma idealno torišče za politično soočanje, še toliko bolj, ker se je referendum odvijal v obdobju ekonomske in politične krize ter zelo nizke podpore vladi. Vse to je olajšalo delo nasprotnikom. Analiza dejavnikov podpore reformi precej jasno kaže, da v tem okviru pri referendumski kampanji ni šlo za spopad na relaciji leviča – desnica, temveč za spopad na relaciji podpora – nepodpora aktualni vladi in vladni koaliciji, pri čemer so kot nasprotniki vlade in reforme nastopali tako sindikati kot tudi večji del politične opozicije.⁵ Nepopularnost vlade je torej naredila svoje. Ta tudi pri informiranju ljudi ni opravila najboljšega dela, čeprav to ni bilo odločilno. Podporo pokojninski reformi so pokazali samo višje izobraženi, levo usmerjeni volivci in podporniki vlade oziroma vladne koalicije. Podporo referendumu pa so odrekli politično sredinsko usmerjeni volivci, tisti, ki ne podpirajo vladne koalicije, strankarsko neopredeljeni in ljudje s srednješolsko in poklicno izobrazbo. Ti predstavljajo največji del volilnega telesa, zato noben referendum brez njihove podpore ne more uspeti.

Argumenti zagovornikov in nasprotnikov reforme

Med kampanjo se je močno, z 59 na 71 odstotkov, povečal delež ljudi, ki so bili po lastni oceni o reformi zadostno ali dobro informirani (Kurdija in drugi 201). Pogost očitek, da ljudje na referendumu odločajo o stvareh, ki jih ne razumejo, se torej ne sklada z večinsko oceno ljudi. Hkrati pa izboljšanje informiranosti ni spremenilo dejstva, da so anketiranci nasprotnike reforme ocenjevali za prepričljivejše kot njene zagovornike. V anketi 23. maja 2011 so bili nasprotniki prepričljivejši za 46 % anketirancev, zagovorniki pa le za 18 %. To lahko kaže na dejansko slabo prepričljivost vladne kampanje ali pa na to, da so na odločitev ljudi bolj vplivali drugi dejavniki (zlasti podpora vladi) kot pa argumenti, predstavljeni v kampanji.

V nadaljevanju sistematiziramo in primerjamo argumente, ki so jih med kampanjo uporabljali zagovorniki in nasprotniki reforme. Analiza poteka v dveh korakih. Najprej analiziramo argumente, ki so jih na svojih uradnih spletnih straneh predstavili ključni akterji kampanje oziroma deležniki reforme. Med zagovorniki reforme je imela osrednjo vlogo vlada, predstavljamo pa tudi stališča gospodarske

zbornice kot socialnega partnerja, zveze društev upokojujencev ter političnih strank vladne koalicije. Med nasprotniki reforme so odločilno vlogo odigrali sindikati kot pobudniki referendumov ter seveda opozicijske politične stranke. Stališča oziroma argumente glavnih deležnikov smo razvrstili v osem vsebinskih kategorij, ki smo jih oblikovali po začetnem pregledu gradiva in na podlagi poznavanja ključnih vsebin pokojninske reforme. V drugem koraku analiziramo štiri izbrane tiskane medije tako z vidika pogostosti pojavljanja posameznih argumentov kot tudi z vidika pozitivne ali negativne naravnosti do reforme. Ločitev analize na dva koraka nam omogoča ugotavljati, ali je medijska razprava zgolj replicirala izhodiščne argumente ključnih akterjev ali pa jih je tudi preoblikovala, spreminjala razmerja med njimi ali morda celo sama prinesla neke nove skupine argumentov.⁶

Kot rečeno, smo argumente razvrstili v osem vsebinskih kategorij:

MAKRO – makroekonomski argumenti. V to kategorijo smo uvrstili sklicevanje na demografske spremembe in problem dolgoročne finančne vzdržnosti pokojninskega sistema ter tudi na slabo kratkoročno stanje javnih financ. Sem uvrščamo tudi splošne trditve o nujnosti reforme in o tem, da je predlagana reforma dobra strokovna rešitev.

KONTEKST – sklicevanje na širši kontekst. V to skupino, ki se vsebinsko navezuje na prejšnjo, smo uvrstili sklicevanje na pokojninske reforme v drugih državah ter na pričakovanja Evropske unije in drugih mednarodnih organizacij, da se bo Slovenija ustrezno odzvala na staranje prebivalstva. Kot sklicevanje na zunanji kontekst smo opredelili tudi utemeljevanje reforme kot odziva na gospodarsko krizo ter poudarjanje nevarnosti, da bi se po zavrnitvi reforme znižala bonitetna ocena Slovenije.

PRAVIČNOST – razprave o pravičnosti pokojninske reforme. V to skupino uvrščamo vse argumente na splošni ravni, s katerimi so udeleženci kampanje utemeljevali, da je pokojninska reforma pravična (oziroma pravičnejša od zdajšnjega sistema), ali pa dokazovali njeno nepravičnost.

MIKRO – učinki na posameznike in skupine ljudi. Sem smo uvrstili razprave o tem, kako bi reforma vplivala na posamezne skupine ljudi (npr. zgarane delavce, ljudi z diplomo, že upokojene in podobno), ter izračune, kako bi reforma vplivala na »tipične« posameznike z določenimi lastnostmi. Seveda so bili ti primeri pogosto navedeni tudi kot utemeljitev trditve o (ne)pravičnosti reforme.

DELO – pokojninska reforma in trg dela. Razmere na trgu dela (npr. brezposelnost mladih, neaktivnost starejših, težke delovne razmere in podobno) so bile pogosto navajane kot razlog za reformo ali proti njej.

GOSPODARSTVO – pokojninska reforma in gospodarstvo. Udeleženci v kampanji so razpravljali tudi o pozitivnih (konkurenčnost) in negativnih (dodatni prispevki) vplivih reforme na gospodarstvo.

POSTOPEK – način sprejemanja pokojninske reforme. Pomembna tema kampanje je bila tudi, ali so bili v razprave o reformi dovolj vključeni različni deležniki, zlasti socialni partnerji. Temu dodajamo tudi medsebojne očitke udeležencev kampanje, ki so drug drugemu pogosto očitali demagoško, zavajajoče ali celo žaljivo nastopanje.

ALTERNATIVE – alternative predlagani reformi. Posamezni udeleženci kampanje so kot alternativo sporni reformi predlagali drugačne rešitve, ki običajno niso bile podrobno predstavljene, pri čemer je lahko šlo za zamisli povsem drugačnega

sistema ali pa za izboljšave znotraj zdajšnjega predloga. Na drugi strani so zagovorniki dokazovali, da bi zavrnitev reforme pomenila, da bo treba kot alternativo uvesti še neprijetnejše ukrepe.

Zagovorniki reforme

Vlada je pripravila posebno spletno stran s številnimi vsebinami. Očitno je, da je v to kampanjo vložila več truda kot v druge referendumne o njenih zakonih, ki so potekali ob približno istem času.⁷ Poleg predstavitve reforme, ki je bila podprta s povezavami na kratke ponazoritve s podatki in z izračuni, je vlada na tej strani objavila tudi študijo ekonomske fakultete (Čok, Sambt in Majcen 2010) ter povzela izjave politikov in strokovnjakov ter medijske objave v prid reformi.

V prvem sklopu spletne strani je vlada ponudila odgovore na vprašanje, kaj bo reforma izboljšala v pokojninskem sistemu. Večino predstavljenih argumentov lahko razvrstimo v kategorijo PRAVIČNOST: reforma naj bi prinesla višje pokojnine, ustavila njihovo realno padanje, uvedla pravičnejši in preglednejši sistem, utrdila medgeneracijsko solidarnost, preprečila pretirano obremenjevanje mladih generacij ter vse to dosegla brez krčenja pravic.

V drugem sklopu, ki odgovarja na vprašanje, zakaj so spremembe nujne, bolj uravnoteženo nastopajo argumenti iz različnih kategorij: MAKRO (demografske razmere, slabitev pokojninske blagajne, potencialni javni dolg), PRAVIČNOST (ustavitev padanja odmernega odstotka, jasnejša povezava med prispevki in pokojnino) ter DELO (nizka zaposlenost starejših, pozen vstop mladih na trg dela).

Tudi v tretjem sklopu, ki predstavlja konkretno vsebino reforme, ima PRAVIČNOST pomembno mesto, pridružijo pa se ji še argumenti iz kategorije MIKRO (več možnosti za delno upokožitev, spodbude za poznejšo upokožitev in starševstvo, izračuni za tri namišljene osebe srednjih let). Poleg teh nastopajo tudi argumenti nekaterih drugih kategorij: MAKRO, DELO, POSTOPEK (reforma naj bi upoštevala številne predloge socialnih partnerjev in spremembe uvajala postopno) in ALTERNATIVE (spodbijanje predlogov osebnih računov in višjih prispevnih stopenj).

Zanimivo je tudi, kakšne poudarke je vlada izbrala pri navajanju izjav drugih. Pri navajanju politikov je izbrala tiste, ki so poudarjale argumente PRAVIČNOST, MAKRO in POSTOPEK. Pri slednji kategoriji se je pojavil tudi argument, da glasovanje o reformi ni glasovanje o vladi, zato naj jo kot nujno podprejo tudi tisti, ki vlade sicer ne podpirajo. Med citiranimi strokovnjaki prevladujejo ekonomisti, ki seveda opozarjajo predvsem na MAKRO razloge za reformo in njen KONTEKST (zlasti nevarnost znižanja bonitetne ocene). Morda nekoliko presenetljivo za ekonomiste je, da so mnogi poudarili tudi argumente kategorij PRAVIČNOST in POSTOPEK.

Drugi deležniki, ki so reformo zagovarjali, so objavili bistveno manj uradnih stališč. Stranke vladne koalicije na svojih spletnih straneh niso sistematično predstavile razlogov za reformo.⁸ Gospodarska zbornica Slovenije je reformo podprla z uradnim sporočilom, kjer se je prvič močneje pojavil argument GOSPODARSTVO (reforma potrebujemo, da bi lahko sproščena sredstva vlagali v razvoj in konkurenčnost), ponovili pa so tudi splošne argumente glede makroekonomije, konteksta in trga dela (prezgodnje upokojevanje in nizka zaposlenost starejših). Hkrati s podporo pa je GZS podal tudi nekaj predlogov (ALTERNATIVE), kaj bi bilo treba z vidika gospodarstva spremeniti v predlaganem zakonu.⁹ Reformo je uradno

podprla tudi Zveza društev upokojujencev Slovenije, o njej pa je pisala predvsem v uvodnikih svojega glasila, kjer je bila brez posebne sistematike in argumentacije navedena vrsta različnih argumentov.

Povzamemo lahko, da je bila PRAVIČNOST glavni argument vladne kampanje. Po pomenu ji sledi racionalna in abstraktna argumentacija MAKRO, nato pa kategorije DELO, POSTOPEK in MIKRO. Zanimivo je, da na vladnih straneh ne najdemo utemeljitev, kakšni naj bi bili učinki reforme na gospodarstvo v ožjem pomenu te besede.

Nasprotniki reforme

Glavni akter kampanje proti reformi je bila Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, ki je tudi pripravila bogato spletno stran z razlogi za nasprotovanje, analitičnim gradivom svoje ekonomske službe ter s povzetki različnih novic in izjav, ki so govorile proti reformi.

Med razlogi, zakaj je po mnenju sindikatov treba zavrniti pokojninsko reformo, prevladujeta PRAVIČNOST (40 let dela bi moralo biti dovolj za polno pokojnino; pokojnine se bodo glede na plače še zniževale) in MIKRO (na fizično zahtevnih delovnih mestih ni mogoče doseči polne starosti, zmanjšujejo se pravice posameznih skupin). Pomembni so tudi argumenti iz kategorije DELO (ni spodbud za varnost delovnih mest) in opozorila na POSTOPEK (ni socialnega dogovora o reformi). Sindikati so predlagali tudi ALTERNATIVO, in sicer izenačitev prispevnih stopenj delodajalcev in delojemalcev.

Ekonomska služba sindikatov je poudarila argumente iz skupine DELO (zaposlovanje starejših, intenzivnost dela in zdravstveno stanje starejših delavcev, brezposelnost mladih). Predlagali so številne ALTERNATIVE pokojninski reformi (višja dohodnina, davek na finančne transakcije, izenačitev prispevnih stopenj, nova delovna mesta, zmanjšanje sive ekonomije). Zavrnili so tudi argumente iz skupine MAKRO, saj naj bi se dejanska upokojitvena starost povečevala že zdaj, v bogatejših državah pa ljudje živijo dlje, zato nam ni treba upokojitvene starosti izenačiti z njimi. Pokojnine naj tudi ne bi bile krive za aktualne javnofinančne probleme.

Pri navajanju drugih objav in izjav so sindikati izpostavili zlasti DELO (raziskava o delovnih pogojih, raziskava o neenakosti v zdravju, nekdanje analize zdajšnjega ministra za delo o intenzivnosti dela) ter MIKRO (primeri simulacij za ljudi, ki bi se jim pokojnina zmanjšala, in drugi primeri negativnih učinkov za določene skupine posameznikov).¹⁰

Reformi so aktivno nasprotovali tudi v največji opozicijski stranki. Na spletni strani so med drugimi novicami skoraj dnevno objavljali svoje razloge za nasprotovanje. Tudi pri njih so najpogostejši argumenti PRAVIČNOST in MAKRO (spodbijanje vladnih izračunov), sledijo DELO (zaposlovanje mladih, primerni delovni pogoji za starejše) in POSTOPEK. V primerjavi s sindikati so opozorili tudi na negativne vplive na GOSPODARSTVO (višja prispevna stopnja za določene kategorije). Predlagali so tudi ALTERNATIVO (osebne pokojninske račune).

Stranka upokojujencev je zaradi reforme izstopila iz vlade in ob tem tudi pojasnila svoje razloge za nasprotovanje. Njen daleč prevladujoči argument je PRAVIČNOST. Druge opozicijske stranke se o reformi niso veliko izrekale.

Videli smo, da je bila za sindikate in opozicijo, enako kot za vlado, najpomembnejša tema PRAVIČNOST pokojninske reforme. Obe strani sta velik pomen

pripisali tudi MAKRO argumentom. Sindikati poudarjajo DELO in MIKRO, ki sta za vlado in opozicijo manj pomembni temi. Nasprotniki reforme so vsaj na splošni ravni opredelili tudi nekatere ALTERNATIVE. Vsi deležniki pa so razmeroma malo pomena pripisali argumentom iz kategorij KONTEKST, POSTOPEK in GOSPODARSTVO.

Dnevni tisk

Prisotnost tematike pokojninske reforme v slovenskih medijih je bila nesporno velika. Še pred začetkom referendumске kampanje se je o reformi v medijih veliko razpravljalo. V analizi smo upoštevali prispevke, ki so bili med referendumsko kampanjo – to je od 6. maja do 3. junija 2011 – objavljeni v treh najbolj branih dnevnikih: *Slovenskih novicah*, *Žurnal24* in *Delu*.¹¹ Ker so predlagatelji pokojninske reforme njeno sprejetje utemeljevali tudi z večjo gospodarsko uspešnostjo in konkurenčnostjo Slovenije, manjšim finančnim primanjkljajem ipd., smo v analizo vključili tudi dnevnik *Finance*, ki se usmerja na ožje ciljno bralstvo s področja gospodarstva in financ. Zajeli smo vse prispevke, v katerih se je ta tema pokojninske reforme pojavila, skupaj 189 prispevkov, od tega *Slovenske novice* 18, *Žurnal24* 41, *Delo* 70, *Finance* 60.

Pri sistematiziranju »medijskih argumentov« smo uporabili iste kategorije kot pri analizi argumentov ključnih akterjev. V posameznih člankih se je običajno pojavilo več različnih argumentov; le peščica je bila takih, v katerih smo lahko identificirali le en argument (bodisi za reformo ali proti njej). Zato smo skušali za posamezni prispevek določiti tudi »prevladujoči« argument (oziroma vsebinsko kategorijo) – to je tisti, ki mu je bila v članku dana največja teža. Nato smo za posamezne članke poskušali ugotoviti, ali so prevladujoči argumenti uporabljeni za podporo ali nasprotovanje reformi. Posamezne prispevke smo uvrstili v kategorijo (za ali proti) le, ko je šlo za nedvoumno izraženo podporo ali nasprotovanje. Dveh tretjin prispevkov nismo mogli razvrstiti v kategorijo za ali proti, ker v njih nismo ugotovili eksplicitno izraženeга stališča oziroma prevlade argumentov, ki bi reformo podpirali ali pa ji nasprotovali.

V *Slovenskih novicah* je bilo objavljenih razmeroma malo člankov (18) na temo pokojninske reforme. Nekako enakovredno (pa čeprav maloštevilno) smo zaznali argumente iz kategorij KONTEKST (znižanje bonitetne ocene Slovenije ob zavrnitvi reforme; zavezanost Slovenije k prilagoditvi pokojninskega sistema; primeri iz drugih evropskih držav ...), MAKRO (javnofinančni vidik; nujnost sprememb ipd.) in ALTERNATIVE (predvsem v smislu negativnih ukrepov ob zavrnitvi reforme). V skladu z lahkotnejšim žanrom, kamor dnevnik spada, je bila posebna pozornost namenjena tudi spornemu vladnemu spletnemu spotu in predvsem glavni akterki spota, kjer bi nekatere argumente lahko pogojno (predvsem takrat, ko so predstavljeni očitki nasprotnikov glede tako vodene kampanje) uvrstili v kategorijo POSTOPEK. Sem bi spadali tudi očitki sindikatov o odsotnosti socialnega dialoga pri oblikovanju zakona in pri pogajanjih. Med akterji, katerih argumenti so predstavljeni v člankih, je dosti pogosteje (v večini člankov) zaznati zagovornike reforme (predsednika vlade, ministre, generalnega direktorja z ministrstva za delo, predsednika republike ...) kot pa njene nasprotnike (v tej vlogi se še najpogosteje pojavijo predstavniki sindikatov).

V drugem najbolj branem slovenskem tabloidnem dnevniku, *Žurnal24*, smo pregledali 41 člankov. V njih so bili najpogosteje izpostavljeni argumenti iz kate-

gorije MAKRO (predvsem demografski trendi, nujnost reforme (brez dodatnih argumentov), vzdržnost javnih financ). Sledijo argumenti iz kategorije PRAVIČNOST (medgeneracijska solidarnost, solidarnost med spoloma, nesolidarnost individualnih pokojninskih računov) in ALTERNATIVE (nujnost interventnega zakona ob nesprejetju reform, osebni pokojninski računi, dvig davkov, davek na kapitalne dobičke ipd.). V manjši meri so predstavljeni argumenti iz preostalih kategorij. Najpogostejši akterji člankov v Žurnalu24 so zagovorniki reforme, predvsem predstavniki oblasti (predsednik vlade, ministri), med nasprotniki pa se najpogosteje pojavljajo predstavniki sindikatov, redkeje predstavnike opozicije.

V dnevniku *Delo* smo analizirali 70 prispevkov. Največ argumentov je v kategoriji MAKRO (najpogostejši od teh je demografski argument – na trg prihajajo manj številne generacije, daljša je življenjska doba, sledijo argumenti, povezani z javnofinančnim primanjkljajem, pogosto je omenjena tudi nujnost reform). Sledi kategorija PRAVIČNOST, v zvezi s katero zagovorniki trdijo, da bodo pokojnine brez reforme nižje, enako pa predvidevajo nekateri nasprotniki, če bo reforma izvedena. Temu sledijo pogledi enih in drugih na splošno (ne)pravičnost reforme. Pogosteje se pojavljajo še argumenti medgeneracijske solidarnosti, transparentnosti pokojninskega sistema in varovanja človekovih pravic. V kategoriji ALTERNATIVE, ki sledi, ločimo dve večji podskupini: prvo, ki se ukvarja s posledicami nesprejetja reforme, in drugo, ki podaja alternativne predloge reforme. Med posledicami nesprejetja reforme se omenjajo interventni zakon, ki predvideva dodatne prihranke; nižje pokojnine ob padcu reforme; višji prispevki in omejevanje zaposlovanja v javnem sektorju. Predlogov alternativ vladni reformi je razmeroma malo v vseh analiziranih dnevnikih in niso natančneje razdelani. Gre bolj za splošno razmišljanje o pokojninski reformi kot pa za izdelane alternativne predloge. Dejstvo je, da je bilo alternativnim predlogom še največ prostora odmerjenega prav v časniku *Delo*. Poleg tistih, o katerih so poročali tudi drugi obravnavani dnevnik (na primer predlog opozicije (SDS) o osebnih pokojninskih računih ali predlog ZSSS o reformi, prijaznejši do delavcev, ki pa v bistvu temelji na zdajšnjem sistemu), so bili v *Delu* podani še nekateri drugi predlogi, na primer sistem družbene solidarnosti, ki temelji na koheziji mlajše in starejše generacije (poudarek na trgu dela), razvijanje drugega in tretjega pokojninskega stebra, povečevanje različnih oblik organizacijske participacije zaposlenih). V razmeroma manjšem številu so se pojavili argumenti iz drugih vsebinskih kategorij. Tudi v *Delu* se pogosteje kot nasprotniki (predstavniki sindikatov, predstavniki opozicijskih strank, Gibanje za dostojno delo in socialno družbo, predstavniki civilne družbe ...) pojavljajo zagovorniki reforme (predstavniki vlade, ministrstev, Gospodarska zbornica Slovenije, mnogi slovenski ekonomisti, predstavniki političnih strank, guverner Banke Slovenije itd.).

Nabor prispevkov dnevnika *Finance* šteje 60 člankov. Ponovno je največ argumentov v kategoriji MAKRO ((ne)nujnost reforme zaradi demografskih trendov, javnofinančna vzdržnost, nujnost reforme – nepodkrepljeno z dodatnimi argumenti). Naslednja kategorija je GOSPODARSTVO, kar je glede na usmeritev časnika pričakovano. Uporabljena je argumentacija znižanja bonitetne ocene Slovenije, upadanja konkurenčnosti slovenskih podjetij, neutemeljenosti novih prispevkov podjetnikov in večja obremenitev dela ob morebitnem sprejetju reform. Podobna zastopanost je značilna še za argumente iz kategorije ALTERNATIVE. Interventni zakon se pojavlja kot posledica neizvedene reforme, ravno tako dvigi davkov in

zareze v javno porabo. Alternativni predlogi vladnim reformam pogosto poudarjajo pomen reforme trga dela (in tako posredno zanikajo velik pozitivni vpliv pokojninske reforme na gospodarstvo), zmanjševanje transferov, aktivnejšo gospodarsko politiko, reforme sistema dodatnega pokojninskega varčevanja. Argumenti, ki smo jih uvrstili v kategorijo PRAVIČNOST, temeljijo na povečevanju oziroma zmanjševanju solidarnosti (odvisno od stališča akterja), (ne)zagotavljanju višjih pokojnin, medgeneracijski (ne)solidarnosti, (ne)transparentnosti pokojninskega sistema. V *Financah* so stališča nasprotnikov reforme (predstavnikov sindikatov, nekaterih kolumnistov dnevnika, opozicijskih politikov) predstavljena pogosteje kot v prej omenjenih dnevnikih, vendar so bili številčno podobno zastopani tudi zagovorniki reforme (predsednik vlade, vlada, predstavniki ministrstev, nekateri slovenski ekonomisti ...). Argumenti iz preostalih kategorij so bili le maloštevilni.

Kaj nam torej sporočajo analizirani dnevniki z vidika naravnosti do reforme, vsebine argumentov za reformo in proti njej ter povezanosti med podporo vladi in referendumom? Kar zadeva *naravnost do reforme*, so bili v večini obravnavanih člankov predstavljeni tako argumenti za reformo kot tudi proti njej. Le za približno tretjino prispevkov¹² pa velja, da so bila stališča in argumenti za podkrepitev teh dovolj jasno izraženi, da so omogočali nedvoumno opredelitev za ali proti. V treh dnevnikih – *Delu*, *Slovenskih novicah* in *Žurnal*²⁴ – je izrazito prevladalo zagovarjanje reform, medtem ko se v *Financah* tako opredeljeni prispevki ločijo v praktično enaki skupini za in proti.¹³ Na splošno torej velja, da so (tam, kjer smo to lahko opredelili) v zastopnosti predstavljenih argumentov prevladali tisti v podporo reforme.

Argumente, ki so bili uporabljeni v obravnavanih medijih, lahko po pogostosti razvrstimo v naslednje *ključne vsebinske kategorije*: MAKRO, PRAVIČNOST, ALTERNATIVE. Pri slednji kategoriji gre v precejšnji meri za posledice nesprejetja reforme. Manj pogosti so argumenti iz drugih kategorij (GOSPODARSTVO, DELO, KONTEKST, POSTOPEK), še najmanj pa je bilo argumentov iz kategorije MIKRO. Poleg tega smo posebej pregledali argumente za skupino opredeljenih prispevkov (zaradi majhnega števila teh smo prispevke iz *Slovenskih novic* izločili). Med prispevki v podporo reformi (ponovno) najbolj izstopa kategorija MAKRO. Tej enakovredno sledita kategoriji PRAVIČNOST in ALTERNATIVE. Pri tem se argumenti iz kategorije ALTERNATIVE večinoma niso navezovali na predloge alternativne reforme, temveč predvsem na negativne posledice, ki bodo (v prihodnjem času, in ne v pogojniku) sledile, če reforme ne dobijo podpore na referendumu. Na splošno velja, da so argumentom v podporo reforme, ki so jih uporabljali predstavniki oblasti, sledili scenariji ob nesprejetju reform. Ti so bili predstavljeni malodane kot dejstva, na drugi strani pa so jih nasprotniki dojemali kot (neutemeljene) grožnje. Tako so nasprotniki reform vladi očitali neke vrste prepričevanje z ustrahovanjem volivcev, kar je dajalo podton celotni referendumski kampanji. Pri skupini prispevkov z argumenti proti reformi pa prevlada kategorija GOSPODARSTVO (in znotraj te predvsem vidik podjetnikov in negativnih posledic, ki bi jih ti nosili, če bi bila reforma sprejeta), sledita ji POSTOPEK in PRAVIČNOST.

Ves čas referendumske kampanje so bili v pregledanih dnevnikih prisotni tudi prispevki, ki so *povezovali referendum s podporo vladi*, točneje kot vzvod morebitnega padca trenutne vlade (od konkretnih pričakovanj¹⁴ do špekulacij; veliko je bilo ugibanj, kaj bo vlada storila ob neuspehu na referendumu). Pomen tega vprašanja so podkrepile objave javnomnenjskih raziskav, ki so večinsko napovedovale zanes-

ljiv padec reforme na referendumu. Vendar v številkah niso bile prikazovane le napovedi izida referenduma, temveč tudi priljubljenost vlade in podpora, ki jo ta uživa med prebivalci. Tako so bili v medijih pogosti sklepi, da je pomemben dejavnik morebitnega padca referenduma ravno nizka podpora, ki jo ima vlada med volivci. Tudi vlada sama se je tega zavedala in je kljub številnim strokovnim argumentom volivce tudi neposredno prosila za zaupanje.¹⁵

Kaj lahko ugotovimo iz predstavljene vsebinske analize kampanje? Prvič, tako zagovorniki kot tudi nasprotniki reforme so kot ključne izpostavili argumente iz kategorij PRAVIČNOST in MAKRO. Poudarjanje pravičnosti je skladno s prevladujočo egalitarno vrednotno usmeritvijo Slovencev, kot jo kažejo raziskave, poudarjanje makroekonomskih razlogov pa ustreza vsebini reforme, katere glavni cilj je dolgoročna finančna vzdržnost pokojninskega sistema. Drugič, spopad med zagovorniki in nasprotniki reforme ni potekal tako, da bi vsakdo izbral svoj teren (kategorijo argumentov), marveč so vsi uporabljali iste kategorije, seveda z nasprotujočo argumentacijo. Tretjič, dnevni časopisi so poudarili enake kategorije kot ključni deležniki, dodali so jim zlasti razpravo o alternativah reformi. To pomeni, da so bili ključni argumenti v medijih dobro predstavljeni, kar je verjetno prispevalo tudi k prevladujoči samooceni volivcev o zadostni informiranosti. Četrto, v člankih, ki jih lahko označimo kot opredeljene, so dnevnikarji večinsko podprli reformo. Vlada bitke za reformo torej ni izgubila v (tiskanih) medijih, kar potrjuje tudi ugotovljena višja podpora reformi med tistimi, ki medijem bolj zaupajo. Petič, udeleženci kampanje in mediji so se zavedali pomena nizke podpore vladi za (ne)uspeh reforme.

Zaključek

V članku smo s statistično analizo javnomnenjskih anket in z vsebinsko analizo referendumske kampanje ugotavljali dejavnike neuspeha vladnega predloga pokojninske reforme. Pokojninska reforma, ki po vsebini nujno pomeni krčenje nekaterih zdajšnjih pravic, je bila v obdobju gospodarske krize in v kontekstu splošne vrednotne naravnosti proti reformam že v izhodišču težko uresničljiva. Analiza javnomnenjskih raziskav kaže, da je bila za neuspeh ključna nizka podpora vladi. Podporo pokojninski reformi so pokazali samo višje izobraženi, levo usmerjeni volivci in podporniki vlade oziroma vladne koalicije. Podporo referendumu pa so odrekli politično sredinsko usmerjeni volivci, tisti, ki ne podpirajo vladne koalicije, strankarsko neopredeljeni ter ljudje s srednješolsko in poklicno izobrazbo. Ti predstavljajo največji del volilnega telesa, zato noben referendum brez njihove podpore ne more uspeti. Taki rezultati potrjujejo ugotovitve empirične literature o javni podpori strukturnim reformam (Fidrmuc 2000; Kim in Pirttilä 2003; Hayo 2004; Rovelli in Zaiceva 2011).

Analiza referendumske kampanje je pokazala, da so bili v njej najpomembnejši argumenti glede (ne)pravičnosti predlagane reforme in (ne)utemeljenosti makroekonomskih razlogov za reformo. Dnevni časopisi so te ključne argumente dobro predstavili, kar je verjetno prispevalo tudi k prevladujoči samooceni volivcev o zadostni informiranosti. Čeprav so dnevnikarji večinsko podprli reformo, ta volivcev ni prepričala. Poleg nepodpore vladi je bilo pri tem, glede na vsebino kampanje, gotovo pomembno tudi visoko strinjanje javnosti z oceno, da predlagana reforma ni pravična.

Na podlagi izvedene raziskave lahko sklenemo, da sta ključna pogoja za sprejem strukturnih reform na referendumu višja podpora vladi, ki reformo predlaga, ter percepcija, da je reforma kljub nujnosti in neprijetnosti v osnovi pravična. Ob izpolnitvi teh dveh pogojev bi z racionalno argumentacijo, ki je bila sicer prisotna tudi v zdajšnji kampanji, lahko za podporo reformam pridobili večji delež politično sredinske in strankarsko manj ostro opredeljene javnosti.

Opombe:

1. V primerjavi s prebivalci drugih tranzicijskih držav Slovenci sicer niso nič manj zadovoljni s tranzicijskimi reformami v obdobju 1991–2005. Po raziskavi Rovellija in Zaiceve (2011) je Slovenija med 14 tranzicijskimi državami po zadovoljstvu ljudi s preteklimi spremembami v ekonomskem sistemu v prvi tretjini držav, po zadovoljstvu s spremembami v političnem sistemu pa nekje na sredini. Toda že v tej raziskavi se kaže, da se je zadovoljstvo Slovencev s spremembami v obdobju 2001–2004 že bistveno zmanjšalo.
2. Za primerjavo, ankete Mediane so med kampanjo izmerile nekoliko višje deleže podpore pokojninski reformi med opredeljenimi volivci, in sicer v meritvi 5. maja 35-odstotni delež, 12. maja 41-odstotnega, 19. maja 40-odstotnega, 26. maja 41-odstotnega in 2. junija 37-odstotnega.
3. Udeležba pri anketiranju je kazala visok delež, približno 60-odstotni, kar je pri anketiranju pogosta situacija. Izkušnje pa kažejo, da je udeležba vselej znatno nižja, kot kaže izrekanje o njej v anketah.
4. Nižji deleži sodelovanja kot pri osebnem terenskem anketiranju; razmeroma malo anket: n = 810; podatki kažejo precenjeno izrekanje o udeležbi na referendumu: kljub izrazito večinski nepodpori je bila ta v anketi še vedno precenjena glede na izid referenduma.
5. Opozicijska stranka SLS je pri glasovanju v državnem zboru reformo podprla.
6. Več o značilnostih obravnavanja političnih zadev v slovenskih dnevnikih glejte v Splichal (2009).
7. Referenduma o Zakonu o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno ter o Zakonu o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih sta bila izvedena istočasno z referendumom o Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, le dva meseca prej pa je potekal referendum o Zakonu o malem delu.
8. Stranka Zares je poudarila pismo svojega poslanca »tovarišem sindikalistom«, ki je precej enakovredno uporabil argumente makroekonomije, pravičnosti, neobstoja alternative in konteksta. Vodilna vladna stranka SD je objavljala izjave »navadnih ljudi«, ki so poudarjali predvsem pravičnost ter tudi ugodne rešitve za posamezne skupine in spodbude za zaposlovanje. Na spletni strani LDS nismo našli gradiva o pokojninski reformi.
9. Uradnih stališč drugih delodajalskih organizacij nismo našli.
10. Spletno stran proti pokojninski reformi je postavil tudi sindikat Pergam. Tudi oni so opozorili na nepravilnost reforme, specifične mikroprimere, na prave vzroke javnofinančne krize ter na neustrezen postopek sprejemanja (povzeli so številne neuspešne predloge, ki so jih podali v obdobju usklajevanja). Drugi sindikati niso predstavili uradnih dokumentov o reformi, čeprav so ji seveda vsi nasprotovali.
11. Vir: nacionalna raziskava branosti, ki jo opravlja družba Valicon. (<http://www.nrb.info/podatki/2010-1.html>; <http://www.nrb.info/podatki/index.html>).
12. Ta delež je bil nižji v *Slovenskih novicah*, kjer smo lahko na ta način opredelili le tri prispevke (od 18), in bistveno višji v *Financah* (skoraj polovica prispevkov).
13. Na to je bilo mogoče sklepati tudi iz prej navedenih ugotovitev glede prisotnosti glasov ključnih deležnikov v posameznih člankih oziroma medijih.
14. V Delu je bila tako objavljena izjava voditelja najmočnejše opozicijske stranke, »ki ob zavrnitvi vseh treh referendumov pričakuje odstop vlade« (T. Starič, *Delo*, 3. 6. 2011).
15. »Prosim vas, da zaupate moji presoji, da je sprejetje pokojninske reforme koristno,« je premierjeva izjava nekaj dni pred referendumom (M. Pečauer in T. Starič, *Delo*, 3. 6. 2011). Več je bilo

podobnih izjav, s katerimi so predstavniki vlade in koalicijskih strank (ter nekateri podporniki reform) volivce nagovarjali v slogu prosimo vas za zaupanje pri vprašanju reform, čeprav vemo, da drugače nimamo vašega zaupanja.

Literatura:

- Black, Bernard, Reinier Kraakman in Anna Tarassova. 2000. Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong? *Stanford Law Review* 52, 6, 1731–1808.
- Bolton, Patrick in Gerard Roland. 1992. Privatization in Central and Eastern Europe. *Economic Policy* 7, 15, 276–309.
- Cukierman, Alex in Mariano Tommasi. 1998. When Does it Take a Nixon to Go to China. *American Economic Review* 88, 1, 180–197.
- Čok, Mitja, Jože Sambt in Boris Majcen. 2010. *Ocene učinkov predlagane pokojninske zakonodaje*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. <http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Strukturne_reforme/IER_vpliv_ZPIZ-2.pdf>
- Dewatripont, Mathias in Gerard Roland. 1992. Economic Reform and Dynamic Political Constraints. *Review of Economic Studies* 59, 4, 703–30.
- Dewatripont, Mathias in Gerard Roland. 1995. The Design of Reform Packages under Uncertainty. *American Economic Review* 85, 5, 1207–1223
- Dewatripont, Mathias in Gerard Roland. 1996. Transition as a Process of Large-scale Institutional Change. *Economics of Transition* 4, 1, 1–30.
- Državna volilna komisija. 2011. *Poročilo o izidu zakonodajnega referendumu o Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, ki je bil 5. junija 2011*. <http://www.dvk.gov.si/Junij2011/dokumenti/porocilo_pokojnine.pdf>
- Fernandez, Raquel in Dani Rodrik. 1991. Resistance to Reforms: Staus Quo Bias in the Presence of Individual-Specific Uncertainty. *American Economic Review* 81, 3, 1146–1155.
- Fidrmuc, Jan. 2000. Political Support to Reforms: Economics of Voting in Transition Countries. *European Economic Review* 44, 8, 1491–1513.
- Hayo, Bernd. 2004. Public Support for Creating a Market Economy in Eastern Europe. *Journal of Comparative Economics*, 32, 4, 720–744.
- Kim, Byung-Yeon in Jukka Pirttilä. 2003. The Political Economy of Reforms: Empirical Evidence from Post-Communist Transition in the 1990s. *BOFIT Discussion Papers 4/2003*. Helsinki: Bank of Finland.
- KSS Pergam. 2011. *Zakaj »NE« pokojninski reformi*. Ljubljana. 30. 5. 2011. <http://www.sindikatsipergam.si/index.php/novice/objava/zakaj_ne_pokojninski_reformi/>
- Kurdija, Slavko in drugi. 2011. *Politbarometer PB06/11, Slovenija: maj 2011*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. <http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/raziskava_pb/pb_maj_2011.pdf>
- Malnar, Brina. 2011. Trendi neenakosti v Sloveniji med statistiko in javnim mnenjem. *Teorija in praksa* 48, 4, 951–967.
- Malnar Brina in drugi 2011. *Slovensko javno mnenje (SJM) 2011/2, Svetovna raziskava vrednot (WVS)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK (v izdelavi).
- McKelvey, Richard D. 1976. Intransitivities in Multidimensional Voting Models and Some Implications for Agenda Control. *Journal of Economic Theory* 12, 3, 472–482.
- Mueller, Dennis C. 2003. *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD. 2011. *OECD Economic Surveys – Slovenia*. Paris.
- Rodrik, Dani. 1996. Understanding Economic Policy Reform. *Journal of Economic Literature* 34, 1, 9–41.
- Roland, Gerard. 2000. *Transition and Economics: Politics, Firms, Markets*. Cambridge: MIT Press.
- Roland, Gerard. 2002. The Political Economy of Transition. *Journal of Economic Perspectives* 16, 1, 29–50.
- Romer, Thomas in Howard Rosenthal. 1979. Bureaucrats vs Voters: on the Political Economy of Resource Allocation by Direct Democracy. *Quarterly Journal of Economics* 23, 4, 563–587.
- Rovelli, Riccardo in Anzelika Zaiceva. 2011. Individual support for economic and political changes: Evidence from transition countries, 1991–2004. *Quaderni – Working Paper DSE No. 736*. Bologna: Università di Bologna, Department of Economics.

- Splichal, Slavko, 2009. Slovensko politično novinarstvo v evropski perspektivi. *Javnost – The Public* 16, S5–S20.
- Svetličič, Marjan in Andreja Trtnik. 1999. European Union Enlargement – Is Enthusiasm Waning? *Eastern European Economics* 37, 4, 70–96.
- Toš, Niko in drugi. 2009. Vrednote v prehodu IV, SJM 2004–2009. *Dokumenti SJM* 16. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vlada Republike Slovenije. 2011. *Razpihajmo dvome in jezo glede pokojninske reforme*. <http://www.vlada.si/si/teme_in_projekti/izhod_iz_krize/strukturni_ukrepi/reforma_pokojninskega_sistema/>
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (ZPIZ-2)*. 2010. <http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Strukturne_reforme/ZPIZ-2-kores_-tretja.pdf.pdf>
- ZSSS. 2011. *Zakaj je treba ZPIZ-2 na referendumu zavrniti*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije. <http://www.sindikar-zsss.si/index.php?option=com_content&view=article&id=434&Itemid=207>